

MỤC LỤC

Lời nói đầu	5
Chương 1. Thuyết âm mưu dưới lăng kính tâm lí học	9
Chương 2. Khi nào thì mọi người tin vào các thuyết âm mưu?	33
Chương 3. Cấu trúc của niềm tin	55
Chương 4. Những yếu tố xã hội dẫn đến thuyết âm mưu	76
Chương 5. Thuyết âm mưu và hệ tư tưởng	98
Chương 6. Giải thích và giảm thiểu thuyết âm mưu	118
Tài liệu tham khảo	140

LỜI NÓI ĐẦU

Biến đổi khí hậu là trò lừa bịp do người Trung Quốc tạo nên. Ngành dược phẩm che giấu bằng chứng cho thấy vắc-xin gây ra bệnh tự kỉ. Và có một âm mưu lớn nhằm che đậy sự thật rằng Barack Obama sinh ra ở Kenya. Đây là những thuyết âm mưu được truyền bá trong chiến dịch tranh cử tổng thống năm 2016 của Donald Trump. Các nhà khoa học, nhà báo, nhà hoạch định chính sách và các nhà phê bình khác miêu tả những lí thuyết này là ngây thơ, xa vời, không có bằng chứng hoặc đơn giản là lối bịch. Nhưng tại sao lại có nhiều người tin vào những thuyết âm mưu như vậy? Những thuyết âm mưu này đủ hấp dẫn các cử tri để Trump thắng phiếu đại cử tri rồi trở thành tổng thống thứ 45 của Hoa Kỳ. Điều này cho thấy không thể coi các thuyết âm mưu là trò giải trí vô hại hoặc là biểu hiện của bệnh tâm thần. Thuyết âm mưu rất phổ biến với người dân bình thường, ảnh hưởng tới những lựa chọn thực tế và có tác động trong cuộc sống như bỏ phiếu cho

ai, có nên cho con mình tiêm phòng không, có nên tự nỗ lực để giảm lượng khí thải carbon của mình không, có nên sử dụng biện pháp tránh thai hoặc chống lại những nhóm người khác biệt không. Đã đến lúc ngành khoa học xã hội phải nghiêm túc xem xét hiện tượng thuyết âm mưu lan rộng trong xã hội.

Những ai dễ tin vào các thuyết âm mưu, còn ai thì không? Trong hoàn cảnh nào con người đặc biệt dễ bị ảnh hưởng của thuyết âm mưu? Hậu quả của việc tin vào thuyết âm mưu là gì? Và các nhà hoạch định chính sách có thể làm gì để giảm bớt niềm tin sai lầm này? Những câu hỏi quan trọng này thuộc lĩnh vực tâm lý học. Và cuốn sách **Thuyết âm mưu dưới lăng kính tâm lý học** được thiết kế để cung cấp cái nhìn tổng quan, ngắn gọn, dễ tiếp cận và hiện đại về tâm lý học trong các thuyết âm mưu. Luận điểm chính của cuốn sách này là: trái ngược với những quan điểm giải thích thuyết âm mưu thông qua bệnh lý, sở dĩ niềm tin vào thuyết âm mưu phổ biến ở nhiều người vì chúng bắt nguồn từ các quá trình tâm lý thông thường. Thuyết âm mưu khởi đầu từ chính những quá trình nhận thức tạo ra các loại niềm tin khác (ví dụ: thời đại mới, tâm linh) và thường dựa trên các hệ tư tưởng mạnh mẽ, thuyết âm mưu phản ánh mong muốn bảo vệ nhóm của mình trước một nhóm bên ngoài có khả năng là thù địch. Thuyết âm mưu là phản ứng phòng vệ tự nhiên trước cảm giác bất an và sợ hãi, đổ lỗi cho

các nhóm khác biệt về những tình cảnh đau khổ mà mỗi người phải đối mặt.

Dù cuốn sách không dài, nhưng số lượng những người mà tôi cần cảm ơn lại nhiều hơn khuôn khổ cho phép! Với Nhà xuất bản Routledge, tôi cảm ơn Ceri Griffiths đã cùng tôi thực hiện dự án này và cảm ơn Elizabeth Rankin đã giúp đỡ tôi. Tôi cũng xin tri ân Michael Strang, người giới thiệu loạt sách **Dưới lăng kính tâm lý học** của Nhà xuất bản Routledge và thuyết phục tôi viết cuốn sách này.

Tôi đánh giá rất cao sự hợp tác của các học giả và sinh viên trên khắp thế giới trong lĩnh vực tâm lý học về các thuyết âm mưu, bởi nhiều ý tưởng được mô tả trong cuốn sách này bắt nguồn từ các cuộc thảo luận hoặc nghiên cứu chung với họ. Tôi đặc biệt muốn nhắc đến Paul van Lange, André Krouwel, Karen Douglas, Nils Jostmann, Reinout de Vries, Mark van Vugt, Robbie Sutton, Roland Imhoff, Michele Acker, Eric van Dijk, Thomas Pollet, Clara de Inocencio và Olivier Klein. Tôi cũng cảm ơn nhiều học giả mà tôi đã gặp (và hiện đang cộng tác về chủ đề thuyết âm mưu) thông qua hai mạng của tổ chức COST (Hợp tác Khoa học và Công nghệ Châu Âu) mà tôi vinh dự được tham gia: mạng lưới Hành động COST “Động lực tâm lý xã hội của các đại diện lịch sử ở Liên minh Châu Âu mở rộng” và mạng lưới Hành động COST “Phân tích so sánh các thuyết âm mưu”.

Về mặt cá nhân, tôi muốn cảm ơn John Ensberg, một trong những người bạn thân nhất của tôi, song lại là người

tin vào nhiều thuyết âm mưu hơn cả tôi. Cuối cùng, tôi bày tỏ lòng biết ơn tới vợ tôi, Claudia van Prooijen-van Remundt: Không hiểu sao, cô ấy nâng cao năng suất làm việc của tôi bằng cách thường xuyên làm tôi mất tập trung. Cảm ơn cô ấy vì đã tạo ra sự cân bằng và tôi rất vui khi mỗi ngày lại phát hiện ra rằng cuộc sống thực sự có nhiều điều thú vị hơn là chỉ có khoa học.

Jan-Willem van Prooijen
Amsterdam, ngày 26 tháng 7 năm 2017

CHƯƠNG 1

THUYẾT ÂM MƯU DƯỚI LĂNG KÍNH TÂM LÝ HỌC

Vụ khủng bố 11/9 không chỉ là một trong những sự kiện có ảnh hưởng lớn nhất trong lịch sử hiện đại mà còn là một trong những sự kiện được ghi chép đầy đủ nhất. Cảnh phóng viên và người dân New York quay video trực tiếp biến cố khủng khiếp này, rồi sau đó các video được lan truyền khắp nơi. Chúng ta đều đã xem đoạn phim ở mọi góc độ khi chiếc máy bay 175 của hãng hàng không Hoa Kỳ United Airlines đâm vào Tháp Nam của Trung tâm Thương mại Thế giới và thấy toà tháp đôi hùng vĩ sụp đổ như ngôi nhà xây bằng những lá bài. Dù khách quan mà nói, các cảnh quay giống nhau nhưng điều mà mọi người nhìn thấy dường như rất khác nhau trong những đoạn ghi hình này. Nhiều người chứng kiến chiếc máy bay chở khách bị những kẻ khủng bố liều chết khống chế, phát nổ khi va chạm, cuối cùng phá huỷ toà tháp đôi. Tuy nhiên, nhiều người khác

lại cho rằng có bằng chứng về việc phá huỷ có kiểm soát: Không phải kẻ khủng bố liều chết mà chính chính phủ Mỹ đã gây ra vụ tai nạn máy bay, rồi không phải do tác động của máy bay mà là chất nổ giấu bên trong các toà nhà đã phá huỷ Tháp Đôi.

Những cáo buộc cho rằng chính phủ Mỹ góp phần gây ra vụ 11/9 được phản ánh qua các thuyết âm mưu mà người ta dễ dàng tìm thấy trên Internet và mạng xã hội. Các nhóm đông người quan tâm tới chủ đề này, chẳng hạn như phong trào “sự thật về sự kiện 11/9”, đã làm phim tài liệu, xuất bản sách báo, đồng thời tổ chức các cuộc biểu tình để thuyết phục công chúng rằng chính phủ Mỹ đang che giấu sự thật về sự kiện này. Không chỉ có thế, hiện nay đang tồn tại nhiều phiên bản của thuyết âm mưu về ngày 11/9. Có kịch bản tương đối “nhẹ nhàng”, coi chính phủ chỉ đóng vai trò gián tiếp, ví dụ như cho rằng các quan chức biết cuộc tấn công khủng bố sắp xảy ra nhưng cố tình không ngăn chặn. Biến thể khác còn cho rằng chính chính phủ Mỹ đóng vai trò chỉ huy và rằng các quan chức của chính phủ đã trực tiếp tổ chức cũng như thực hiện các cuộc tấn công này. Các thuyết âm mưu sau này thường miêu tả vụ tấn công 11/9 là “hoạt động đánh lừa” – một cuộc tấn công được dựng lên trông như thể nó được nước khác hoặc tổ chức khác thực hiện nhằm biện minh cho các âm mưu sâu xa như chiến tranh. Những thuyết âm mưu sai sự thật về vụ 11/9 này nổi tiếng với những tuyên bố như máy bay được điều khiển từ xa, có chất nổ phá huỷ Toà Tháp Đôi, rằng Lầu Năm Góc bị trúng tên lửa chứ không phải bị máy bay chở khách đâm phải v.v...

Dù chúng ta có tin hay không thì những thuyết âm mưu chắc chắn vừa li kì vừa hấp dẫn. Thuyết âm mưu khơi dậy nỗi sợ hãi đen tối cơ bản rằng tất cả chúng ta đều là những con rối dưới sự kiểm soát của các thế lực mạnh mẽ, hung hãn và vô hình. Các thuyết âm mưu đề cập đến những tổ chức ẩn mình, bí mật và hiểm ác, ảnh hưởng đến cuộc sống mà chúng ta không hề hay biết. Nhiều thuyết âm mưu gợi ra cảm giác “Điều gì sẽ xảy ra nếu...” ở mọi người: Liệu những thuyết này có đúng không, và điều đó có ý nghĩa gì đối với cách chúng ta sống? Chúng ta có thực sự hiểu cách thế giới vận hành hay từ lâu đã bị lừa dối? Có điều gì đó bí ẩn, hấp dẫn, không thể cưỡng lại được nhưng cũng thật đáng sợ đối với một giả thuyết có vẻ đáng tin, do đó thuyết âm mưu có khả năng thu hút sự chú ý của đông đảo công chúng.

Sức hấp dẫn lan rộng như vậy là một ví dụ cho thấy thuyết âm mưu đã tác động đến văn hoá đại chúng để có vị trí nổi bật. Nhiều bộ phim bom tấn nổi tiếng đều dựa trên ý tưởng trung tâm là con người bị lừa dối hoặc bị các thế lực ẩn mình đầy xấu xa đe dọa. Trong *Thế giới của Truman* (*The Truman Show*), nhân vật chính do Jim Carrey thủ vai không hề biết rằng cuộc đời mình thực chất là một chương trình truyền hình thực tế nổi tiếng dưới sự điều khiển của một đài truyền hình. Tất cả những người anh biết, bạn bè, gia đình và thậm chí cả vợ, đều là một phần âm mưu được thiết kế để lừa anh tin rằng mình đang có một cuộc sống bình thường. Một ví dụ nữa, có vẻ rất khác nhưng thực ra dựa trên cùng một nguyên tắc âm mưu, là *Ma trận*, bộ phim trong đó người xem bị dẫn dắt để tin rằng cuộc sống chỉ là một thực tế ảo được cố tình che khuất tầm mắt chúng ta.

Con người thực ra là tù nhân của âm mưu từ những máy tính cực kì thông minh và hiểu chiến, những cỗ máy này sử dụng năng lượng sống của chúng ta như những cục pin hiệu quả.

Điểm chung của *The Truman Show* và *Ma trận* là chúng miêu tả các thuyết âm mưu khá hiện sinh, ngụ ý rằng những chi tiết nhỏ nhất trong cuộc sống có thể bị kiểm soát bởi một âm mưu mà chúng ta không hề hay biết. Nhưng cũng có nhiều bộ phim dựa trên các thuyết âm mưu phổ biến hơn, mô tả cách các cơ quan chính phủ hoặc các tổ chức khác sử dụng quyền lực quá mức để bức ép công dân. Thông thường, những âm mưu này có sẵn công nghệ tiên tiến, giúp chúng truy tìm nạn nhân rất hiệu quả (ví dụ: *Eagle Eye*, *The Net*, *Enemy of the State*). Cá nhân tôi là một fan hâm mộ lớn của loạt phim trên Netflix *Ván bài chính trị* (*House of Cards*), mô tả cách một chính trị gia bản tạo dựng sự nghiệp (cho đến khi trở thành tổng thống Hoa Kỳ) bằng dối trá, lừa lọc, hối lộ, hãm dọa, ép buộc và thậm chí giết người. Những bộ phim và loạt phim này đều có chung yếu tố then chốt của thuyết âm mưu, đó là mô tả những người hoặc tổ chức quyền lực xấu xa, nguy hiểm và phần lớn hoạt động trong bóng tối.

Yếu tố góp phần tạo nên sức cuốn hút lan truyền của thuyết âm mưu là khả năng chúng có thể có thật, và trên thực tế, các âm mưu đôi khi có thể và đã thực sự xảy ra. Ví dụ khét tiếng về âm mưu có thật ở cấp chính trị cao nhất là “vụ bê bối Iran-Contra”, diễn ra vào những năm 1980. Các quan chức chính phủ Hoa Kỳ bị phát hiện bí mật tạo điều kiện thuận lợi cho việc bán vũ khí cho Iran (dù Iran đang

trong giai đoạn bị cấm vận vũ khí) và sau đó sử dụng lợi nhuận để bí mật tài trợ cho Phấn quân Contra ở Nicaragua (mà rõ ràng Quốc hội đã cấm tài trợ thêm cho lực lượng này). Trường hợp khác là cái gọi là thí nghiệm giang mai Tuskegee, trong đó các nhà khoa học giả vờ cung cấp dịch vụ chăm sóc sức khỏe miễn phí cho đàn ông Mỹ gốc Phi. Trên thực tế, họ đã nghiên cứu sự phát triển tự nhiên của bệnh giang mai không được điều trị, trên 399 nam giới mắc bệnh giang mai nhưng không biết về tình trạng của bản thân và 201 người đàn ông khỏe mạnh là nhóm đối chứng. Cuộc thí nghiệm kéo dài 40 năm (1932 đến 1972). Trong thời gian này, những người này không hề được thông báo rằng họ đang tham gia vào một thí nghiệm, cũng như không được biết về tình trạng bệnh lý thực sự của mình và bệnh tình của họ không được điều trị. Kết quả là nhiều nam giới phải gánh chịu hậu quả của bệnh giang mai không được điều trị, thậm chí tử vong.

Thảm sát diệt chủng Holocaust cũng là kết quả của một âm mưu thực sự. Khi người Do Thái bị Đức Quốc xã đàn áp và giết hại tràn lan vào những năm 1930 và đầu những năm 1940, ban đầu Đức Quốc xã hi vọng rằng trong bầu không khí thù địch đó, phần lớn người Do Thái sẽ tự nguyện rời khỏi đất nước. Tuy nhiên, điều này đã không xảy ra ở mức độ mà Hitler mong muốn. Vào tháng 1 năm 1942, 15 sĩ quan cấp cao của Đức Quốc xã và SS bí mật tụ họp tại một biệt thự ở Wannsee gần Berlin. Dù Hitler không trực tiếp tham dự nhưng mục đích cuộc họp là để lên kế hoạch cụ thể nhằm thực hiện các mệnh lệnh mới nhất của Hitler, tóm lại là “huỷ diệt về thể xác” với tất cả người Do Thái ở châu Âu.

Cuộc họp thường được gọi là “hội nghị Wannsee” này khởi đầu cho đợt trục xuất hàng loạt người Do Thái đến các trại tử thần của Đức Quốc xã, nơi họ bị sát hại trong phòng hơi ngạt với quy mô chưa từng có. Holocaust hiện được coi là một trong những thảm kịch lớn nhất trong lịch sử loài người. Tuy nhiên, phải đến năm 1947, một công tố viên mới tìm ra bằng chứng cho thấy hội nghị Wannsee thực sự diễn ra, nhờ phát hiện ra những biên bản tối mật của cuộc họp kín này.

Cuốn sách này nói về góc độ tâm lý học của các thuyết âm mưu. Có nhiều thuyết âm mưu lan truyền trên Internet, một số hợp lý hoặc ít nhất về lý thuyết thì có thể tồn tại (ví dụ, tiết lộ của Snowden cho thấy, các cơ quan mật vụ đôi khi vượt quá giới hạn tiêu chuẩn về mật pháp lý hoặc đạo đức). Một số thuyết âm mưu khác thì ngược lại, khá kì quặc và rất khó là sự thật (ví dụ, thuyết âm mưu cho rằng Trái Đất do một chủng tộc thần lùn ngoài hành tinh cai trị). Hơn nữa, có rất nhiều ví dụ thuyết âm mưu trở thành sự thực trong lịch sử – từ thời hiện đại (như điện thoại di động của cựu Thủ tướng Đức Angela Merkel đúng là đã bị mật vụ Hoa Kỳ nghe lén) cho đến âm mưu của Thượng viện La Mã đã giết chết Julius Caesar. Do đó, không phải tất cả các thuyết âm mưu đều phi lý. Dù có những khác biệt giữa các thuyết âm mưu mà mọi người tin, trong cuốn sách này, tôi sẽ lập luận rằng xu hướng tin vào các thuyết âm mưu của mọi người bắt nguồn từ các quá trình tâm lý tương tự, dễ nhận biết và có thể dự đoán được.

THUYẾT ÂM MƯU LÀ GÌ?

Dù tồn tại nhiều định nghĩa khác nhau về thuyết âm mưu, song tôi nghiêng về định nghĩa “niềm tin rằng một số chủ thể cùng tham gia trong một thoả thuận bí mật, nhằm đạt được một mục tiêu ẩn được cho là trái pháp luật hoặc ác ý”. Đây là một định nghĩa rộng, và do đó, các thuyết âm mưu có thể có nhiều hình thức và xuất hiện trong nhiều lĩnh vực khác nhau của cuộc sống. Người ta có thể đưa ra các thuyết âm mưu về chính phủ hoặc các tổ chức chính phủ (ví dụ, các cơ quan mật vụ), về toàn bộ các ngành (ví dụ, ngành dược phẩm) hoặc về nghiên cứu khoa học (chẳng hạn về biến đổi khí hậu). Nhân viên tại nơi làm việc thường tin là có âm mưu của các sếp, như cho rằng các nhà quản lý có kế hoạch ngầm với mục tiêu vì lợi ích cá nhân. Thuyết âm mưu có thể tồn tại trong thể thao như trọng tài đã bị đội đối phương mua chuộc... Trong cuộc sống cá nhân, người ta có thể nghĩ rằng những người khác đang âm mưu chống lại mình – mặc dù các dạng thuyết âm mưu hướng đến cá nhân trong các bài thuyết trình khoa học được coi là ví dụ về “chúng hoang tưởng”, và khác về mặt định tính so với các giả định âm mưu dạng như chính quyền đang lừa dối người dân.

Để xác định rõ hơn định nghĩa về thuyết âm mưu, tôi đề xuất rằng bất kì niềm tin nào cũng cần phải sở hữu ít nhất đủ tiêu chuẩn năm thành phần quan trọng để được coi là thuyết âm mưu. Chúng gồm:

1. *Mô thức* – Bất kì thuyết âm mưu nào cũng giải thích các sự kiện bằng cách thiết lập các mối liên hệ không